

**ОБСТАВИННІ ДЕТЕРМІНАНТИ
ЯК ЗАСОБИ УСКЛАДНЕННЯ
СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ
СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ**

Предметом дослідження стали детермінантні члени речення в синтаксичній мікросистемі творів Ю. Андруховича та В. Шкляра. Увагу приділено обставинним детермінантам як засобам ускладнення семантико-синтаксичної структури речення, проаналізовано основні моделі та стилістичні функції цих елементів.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура, детермінантний зв'язок, предикативне ядро, семантичний поширювач, обставинні детермінанти.

Предметом исследования стали детерминантные члены предложения, использованные в синтаксической микросистеме сочинений Ю. Андруховича и В. Шкляра. Внимание уделено обстоятельственным детерминантам как средствам усложнения семантико-синтаксической структуры предложения, проанализированы основные модели и стилистические функции этих элементов.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая структура, детерминантная связь, предикативное ядро, семантический распространитель, обстоятельственные детерминанты.

Investigating the syntactical sentence structure in the Ukrainian literary language at the end of the 20th – the beginning of the 21st century we drew our attention to specific communicative -semantic components which are not subordinate to a certain part of the sentence but belong to the entire sentence participating in the formation of its content. In linguistics, such semantic spreaders of sentences are considered to be determinant units.

The purpose of our research is to analyze the structural and functional peculiarities of adverbial modifier determinants as semantic sentence spreaders. Material for analysis is the Ukrainian literary language at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. The tasks of the scientific research are to describe the most productive types of adverbial modifier determinants used in the contemporary Ukrainian literary language, to consider the semantic and morphological features of determinant elements and to describe the functional peculiarities.

The adverbial modifier determination of a different degree of expression is characteristic for sentences of different grammatical structures. Among the adverbial

modifier determinants semantic groups with spatial and temporal values are dominated, they informally supplement, specify the predicate and make additional shades in the structure of the working situation.

The determinants of the mode of action are productively used in the works of art, in which the semantics of comparison appears. In the analyzed material, determinants with the meaning of the cause and the target occur, but they are less productive, although they may partially offset the absence of the generator of the predicative situation, taking over its semantics – origin, process sources, etc. Spreaders with relevance / irrelevance are presented in a few examples.

Consequently, after analyzing the determinants of different semantics in the artistic works of the end of the 20th and the beginning of the 21st century we were convinced that such units are capable, without complicating the structural and grammatical level of the sentence structure, to significantly supplement the procedural semantics of the predicate, localized in time and space, to express or neutralize signs of dynamism, time localization, phase, inactive subject.

Key words: semantic-syntactical structure, determinate connection, semantic spreaders, subjective, objective, adverbial modifier determinants.

Семантичний підхід до вивчення синтаксичних одиниць залишається актуальним протягом останніх десятиліть дослідження граматичної системи української мови. Науковці намагаються виявити закономірності організації змістової сфери мови, описати її специфічні властивості як основного знаряддя пізнання й комунікації.

Спосіб організації семантики й процес її втілення речення найпоказовіше репрезентує саме у формально-граматичній структурі. До вивчення семантичної структури речення мовознавці підходять по-різному: одні пропонують зараховувати до неї лише семантико-синтаксичні відношення, що визначаються валентними властивостями предиката (Л. Теньєр [17], Н. Шведова [18] та ін.), інші ж ураховують увесь спектр змісту, уміщений у реченні без опертя на валентнісні можливості дієслова-предиката (В. Гак [4], І. Вихованець [2], К. Городенська [5], Н. Гуйванюк [6], А. Загнітко [7], І. Меньшиков [9], І. Попова [10; 11], Л. Руденко [13] та ін.).

Досліджуючи синтаксичну структуру речення в сучасному українському художньому мовленні, ми звернули увагу на специфічні комунікативно-значеннєві компоненти, що не підпорядковані окремому члену, а належать до всього речення,

беручи участь у формуванні його змісту. У мовознавстві незалежні семантичні поширювачі різноманітних синтаксичних структур прийнято кваліфікувати як детермінантні одиниці.

Для слов'янського мовознавства актуальним є багатоаспектне дослідження детермінантних членів як незалежних поширювачів різноманітних синтаксичних структур речення. На думку О. Селіванової, детермінант – це член речення, який поєднується з усім складом висловлення за допомогою особливого типу синтаксичного зв'язку – детермінації [14, с. 116]. Детермінанти можуть вільно входити в різні і за структурою, і за семантикою речення. На особливості ідентифікації детермінантів у структурі речення ми звертали увагу в наших попередніх наукових розвідках [19; 20].

Нашою метою в запропонованому дослідженні є аналіз структурних та функційних особливостей обставинних детермінантів як семантичних поширювачів речення. Матеріалом для аналізу стало українське художнє мовлення кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Поява нової літератури, ознакою якої стали епатажність, видовищність, пародіювання барокової гри, потребувала і нових форм утілення змісту. Поширеними засобами ускладнення семантико-синтаксичної структури речення є детермінантні компоненти. Вони виступають вторинними грамемами теорії предикативності, бо в згорнутому вигляді самі є предикатами. Характеристика обставинних детермінантів, що залежать від базового предиката і його сприйняття додатковими смисловими проекціями, є показовою для оцінки предикатної ситуації.

Синтаксична мікросистема постмодерних творів є семантично наповненою й синтаксично багатою. Найпоширенішою в аналізованих романах є обставинна детермінація. Структури з варіантними виявами суб'єкта відзначаються зниженими можливостями щодо модифікації [19, с. 89–97]. Завдання статті: визначити місце детермінантних членів речення в сучасній українській літературній мові, проаналізувати семантичні та морфологічні особливості детермінантних елементів у синтаксичній мікросистемі творів

Ю. Андруховича та В. Шкляра, описати їхні стилістичні функції.

Обставинна детермінація різного ступеня вияву характерна для речень різної граматичної структури. До обставинних поширювачів переважно уналежнюють локальні та темпоральні детермінанти, способу дії, порівняння, міри та ступеня, причини тощо.

Групу обставинних детермінантів з локальним значенням репрезентовано в аналізованому матеріалі у підметово-присудкових реченнях: *У душовій тим часом з'явилося кілька монголів* (1, с. 16); *Серед кімнати стояла широка дубова кухва, наповнена до половини брунатною купіллю, від якої сховався гарячий трав'янистий дух* (2, с. 13) – детермінанти здебільшого перебувають у препозиції щодо основної частини простого (чи простого ускладненого) речення, їх реалізовано звичайно прийменниково-відмінковими формами та морфологізованими прислівниками. Детермінанти місця, виступаючи поширювачами предикативного ядра, деталізують процесивну ситуацію, уточнюючи розміщення предметів щодо просторового орієнтира: *У Лисячій балці, недалеко від Мокрої Калигірки, його перестріли козаки Семена Гризла і привели до отамана – перевірити, хто такий* (2, с. 38).

Предикатний процес, динамічний та локалізований у часі, можуть конкретизувати й темпоральні поширювачі. Показники часової локалізованості, на думку Г. Кутньої, не вносять істотних змін у структуру предиката процесу, вони лише уточнюють предикатну ситуацію щодо часових параметрів [8, с. 182].

Аналізуючи обставинні часові детермінанти, можна виокремити такі основні морфологічні моделі, що їх репрезентують: 1) займенник + іменник: *Тим часом тітка на подіумі доспівала якийсь фатальний романс, і під оплески, доволі неоднотайні, до неї піднявся певний офіційний добродій з великою блискучою тацею в руках* (1, с. 115); 2) прийменник + іменниковий комплекс: *З початком весни він вкривається прищами і ластовинням, і саме тоді з Москви надходить відповідь* (1, с. 17); 3) прислівник + прикметниково-іменниковий комплекс: *Після короткої відправи труну опустили в яму,*

кинули зверху по жмені землі й засипали могилу (2, с. 8); досить нерідко в таких моделях вживають підсилювальну частку: **Коли це наступного дня вже під вечір бачить Вовкулака, що з Куземком діло погане** (2, с. 101); 4) іменник + числівник + займенник + прикметниково-іменниковий комплекс: **Років півтора тому, пізньої осені, ти перевертався в ліжку до третьої ночі ...** (1, с. 19).

На конструктивному рівні особливістю темпоральних детермінантів є те, що вони не тяжіють до певної позиції щодо основної частини простого (чи простого ускладненого) речення: **А тут кілька днів тому до них несподівано завітав якийсь чоловік, теж заокеанський заробітчанин, привіз гроші від Володі** (1, с. 21); **Виявляється, вона страшенно мріяла по закінченні десятого класу вийти за мене заміж** (1, с. 45); **Важко сказати, коли прилітає до новонародженого ангел-заступник, а от чорний ворон не забарився – саме тоді підоспів до комина хати...** (2, с. 141). Жоден з наведених детермінантів не є центральнішим або периферійнішим. Загалом у синтаксичній структурі української мови відсутній який-небудь системний внутрішній порядок поєднання їх із предикативним ядром, розташування може змінюватися залежно від мовленнєвої ситуації. Детермінанти в згорнутому вигляді фактично репрезентують інше просте речення.

Більшість предикатів процесу допускає поєднання з компонентами, що мають значення причини. В аналізованих творах детермінанти причини переважно представлені прийменниково-іменниковими комплексами: 1) прийменник *від / од* + родовий відмінок іменника: **На лекціях і семінарах мухи дохнуть від нудьги** (1, с. 17); 2) конструкція *через / завдяки* + давальний відмінок іменника: **До того ж не один козак позбувся голови через жінку** (2, с. 85). Передумовою для такої детермінації є пасивність суб'єкта, адже останній лише вказує на джерело процесу, але не виступає його каузатором. На думку Л. Руденко, причинові детермінанти частково «компенсують» відсутність каузатора в предикативній ситуації, перебираючи на себе його семантику походження процесу [13, с. 60].

Різновидом детермінації зі значенням способу дії виступають компоненти із семантикою порівняння, бо предикат процесу звичайно корелює із семантикою якісних змін, тому компаративний компонент у структурі предикатної ситуації виступає органічним. Продуктивно використано дві моделі: 1) комплекс порівняльних сполучників або часток (*як, ніби, неначе, немовби, начебто тощо*) з актуалізованим іменником-компаратором: *Голіцин подає короткі, наче помах сигнальним прапором, уривчасті команди...*(1, с. 39); *Щось, наче грегоріанський хорал, для пропащих душ* (там само, с. 46); 2) іменником-компаратором у формі орудного відмінка: *Весь цей день пахнув теплим сном* (2, с. 40). На формально-граматичному рівні ці дві групи є за функціями неоднорідними: перший тип детермінантів ускладнює речення, другий – входить до складу простого речення як частина його структури. Для синтаксичних структур із предикатом процесу обставинний детермінант другого типу є визначальним у плані вираження специфічної синтаксичної семантики відповідним формально-граматичним компонентом, адже орудний відмінок у порівнянні переважно вживають з дієсловами абсолютної семантики.

Обставинні детермінанти мети репрезентовано моделлю, що становить поєднання прийменниково-іменникового комплексу з *метою* та іменника в родовому відмінку: *Що з метою конспірації буду відгукуватись на прізвисько...* (1, с. 63); *Нен – нова економічна політика, яка тимчасово полегшувала становище селянства з метою відвернення його від антирадянської боротьби* (2, с. 46). Про сполучуваність предикатів процесу з детермінантами мети можемо говорити лише як про окрему синтаксичну номінацію, що стосується денотативного рівня, тобто семантики конкретних висловлювань. Така детермінація передбачає не лише активний, а й цілеспрямований характер суб'єкта.

Поширювачі зі значенням відповідності / невідповідності репрезентовано переважно однією моделлю: прийменник + орудний відмінок іменника: *За проектом тут виросте новий будинок* (1, с. 78); *За листом була надіслана спеціальна комісія*

(1, с. 92). Речення, у яких предикати допускають такі значення, є звичайно стилістично маркованими.

Отже, усі проаналізовані типи обставинних детермінантів інформативно доповнюють «процес», локалізований у часі та просторі, вони увиразнюють або нейтралізують ознаки динамічності, часової локалізованості, фазовості, неактивного суб'єкта. Детермінантні елементи інформативно доповнюють, уточнюють предикат, уносять додаткові відтінки у структуру процесивної ситуації. Залежно від значення обставинних компонентів можна відзначити дві тенденції щодо модифікації предиката процесу – це посилення або нейтралізація процесивної семантики. Накладання в одному детермінанті різних значень зумовлене їх вторинністю в структурі речення, бо розвиваються різні додаткові значення, що стає передумовою синкретичності. Поєднання кількох значень в одному компоненті є свідченням динамічних явищ у сфері синтаксичних зв'язків та відношень.

Бібліографічні посилання

1. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис. – Київ : Либідь, 1993. – 368 с.
2. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови. – Київ : Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. **Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М.** Формально-граматична структура речення // Семантико-синтаксична структура речення. – Київ : Наук. думка, 1983. – С. 6–24.
4. **Гак В. Г.** Языковые преобразования: некоторые аспекты лингвистической науки в конце XX века. От ситуации к высказыванию. – Москва : Едиториал УРСС, 2009. – 368 с.
5. **Городенська К.** Дери́вація синтаксичних одиниць. – Київ : Наук. думка, 1999. – 192 с.
6. **Гуйванюк Н.** Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
7. **Загнітко А. П.** Теоретична грамати́ка української мови: синтаксис. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.

8. **Кутня Г.** Обставинна детермінація предикатів процесу в сучасній українській мові. // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / уклад. А. П. Загнітко та ін. – Донецьк : Дон НУ, 2005. – Вип. 13 – С. 178–184.
9. **Меньшиков И. И.** Два уровня классификации второстепенных членов предложения в современном русском языке // Русский язык и литература: проблемы изучения и преподавания в Украине. – Київ : Видавець СПД Карпук С. В., 2005. – С. 230–235.
10. **Попова І. С.** Семантичні зрушення в конструкціях з детермінантами до однорідних членів речення // Функциональный аспект семантики языковых единиц : материалы VIII Междунар. научн. конф. по актуальным проблемам семантических исследований. – Харків : ХГПУ, 1997. – Ч. 1. – С. 130–131.
11. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель). – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
12. **Руденко Л.** Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспект). – Київ : Україна-Віта, 1996. – 213 с.
13. **Руденко Л.** Семантико-синтаксична характеристика обставинно-детермінантних структур // Зб. наук. праць викладачів пед. фак. : Філологія. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 24–30.
14. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
15. **Слинько І., Гуйванюк Н., Кобилянська М.** Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – Київ : Вища шк., 1994. – 670 с.
16. **Слинько І.** Другорядні чи поширюючі члени речення // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3–11.
17. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса. – Москва : Прогресс, 1988. – 656 с.
18. **Шведова Н.** Детерминирующий объект и детерминирующие обстоятельства как самостоятельные распространители

предложения // Вопросы языкознания. – Москва : Наука, 1964. – № 6. – С. 77–93.

19. **Шевченко Т. В.** Детермінантні члени речення в романі В. Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон» // Український смисл : наук. зб. / за ред. проф. І. С. Попової. – Дніпро : Ліра, 2017. – С. 89–97.
20. **Шевченко Т. В.** Складнопідрядні багатокomпонентні речення з прислівними та детермінантними зв'язками в нормативно-правових актах української мови // Український смисл : наук. зб. / за ред. проф. І. С. Попової. – Дніпропетровськ : Ліра, 2016. – С. 320–327.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Андрухович Ю.** Московіада : роман жахів. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 152 с.
2. **Шкляр В. М.** Залишенець. Чорний Ворон – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 384 с.